

THE EMERGENCE OF THE MIRZACHUL STEPPE AND THE INTENSIFIED EFFORTS TO DEVELOP IT DURING THE TSARIST PERIOD

Nuriddin Musaev

*Doctor of Historical Sciences, Professor
National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: Cenozoic era, Pliocene period, ancient meander, Sardoba depression, Neogene, Miocene, biostratigraphic data, Arnasay depression, Tuyatortar canal, Kyzylkum flora, “Sirdarya”, “Qarokchiquim” and “Pakhtachilik” companies, “dead lands”, development of Mirzachul, resettlement of “excess” population to Turkestan, Prince Romanov canal.

Received: 02.12.25

Accepted: 03.12.25

Published: 04.12.25

Abstract: After the retreat of marine waters from Central Asia during the Cenozoic era, the runoff from mountain streams created favorable conditions for the development of the region’s flora and fauna. Following Russia’s conquest of Turkestan, the resettlement of Russians to the region was regarded as “a matter of state importance.” As attention to the expansion of cotton cultivation increased, irrigation canals were constructed in the Mirzachul steppe as well. However, the measures initiated by the colonial administration—undertaken without proper consideration of the natural and soil characteristics of Mirzachul—failed to produce the expected results.

МИРЗАЧЎЛНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ЧОРИЗМ ДАВРИДА УНИ ЎЗЛАШТИРИШГА ЭЪТИБОРНИНГ КУЧАЙТИРИЛИШИ

Нуриддин Мусаев

*Тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Тошкент, Ўзбекистон*

МАҚОЛА ХАҚИДА

Калит сўзлар: Кайнозой эраси, плиоцен даври, кўҳна кайири, Сардоба ботиғи, неоген, миоцен, биостратиграфик маълумотлар, Арнасой ботиғи, Туятортар канали, Қизилкум флораси, «Сирдарё», «Қароқчикум» ва «Пахтачилик» ширкатлари, “ўлик ерлар”, Мирзачўлни

Аннотация: Кайнозой эраси даврида Ўрта Осиёда денгиз сувлари тортилгач, тоғлардан оқиб тушган сой сувлари ўлка флора ва фаунасининг ўсиши ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг шароит яратди. Туркистон ўлкасини Россия босиб олгач, русларни

Ўзлаштириш, Туркистонга “ортикча”
аҳолини кўчириш, князь Романов
каналли.

ўлкага кўчиришга «Давлат аҳамиятига эга
бўлган вазифа», деб қаралди.
Пахтачиликни ривожлантиришга эътибор
кучайди. Шу мақсадда Мирзачўлда ҳам
каналлар қазилди. Бироқ, босқинчи
хукуматнинг Мирзачўл шароити ва
тупроқлари тузилишини ҳисобга олмасдан
бошлаган етарли даражада самара бермади.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ МИРЗАЧУЛЬСКОЙ СТЕПИ И УСИЛЕНИЕ ВНИМАНИЯ К ЕЁ ОСВОЕНИЮ В ПЕРИОД ЦАРИЗМА

Нуриддин Мусаев

*Доктор исторических наук, профессор,
Узбекский национальный университет
Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: кайнозойская
эра, плиоценовый период, древняя
излучина, Сардобинская впадина, неоген,
миоцен, биостратиграфические данные,
Арнасайская впадина, канал Туятортар,
флора Кызылкума, компании «Сырдарья»,
«Карокчикум» и «Пахтачилик», «мертвые
земли», освоение Мирзачуля, переселение
«избыточного» населения в Туркестан,
канал князя Романова.

Аннотация: После отступления
морских вод в Средней Азии в
кайнозойскую эпоху стоковые воды горных
рек создали условия для развития
растительного и животного мира региона.
После завоевания Туркестана Россией
переселение русских в край
рассматривалось как «государственная
задача первостепенной важности».
Усилилось внимание к развитию
хлопководства, и в этой связи в Мирзачуле
бegan строительство ирригационных
каналов. Однако мероприятия,
проведённые царской администрацией без
учёта природно-почвенных условий
Мирзачульской степи, не дали ожидаемых
результатов.

Ўрта Осиёдаги катта текислик ҳисобланган Мирзачўлнинг майдони 10 минг км²,
баландлиги 230-385 метрдан иборат бўлиб, у Сирдарёнинг қумоқ ва қумликлардан таркиб
топган учта кўҳна қайири (террасаси) да жойлашган. Мирзачўл Ўзбекистоннинг Сирдарё
ва Жиззах вилоятлари, Қозоғистоннинг Туркистон вилояти ва Тожикистоннинг Зафаробод
тумани билан чегарадош бўлиб, у шарқда Сирдарё, жанубда Нурота ва Туркистон
тоғларининг тоғ олди ҳудудлари билан ўралган^{1}. Арнасой ботиғи ирзачўл билан
Қизилқум ўртасидаги табиий чегара сифатида сақланиб қолган.

Мирзачўлнинг шимоли-шарқий қисмида ён бағирлари қумли, ости гипслашган
лойтош ва қумоқ тоғ жинсларидан иборат Сардоба ботиғи жойлашган бўлиб, унинг
узунлиги 27 км. эни 9-10 км. дан иборат. Ботиқнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар

мавжуд бўлиб, баъзи тадқиқотчилар уни юқори плиоцен даври*да Сирдарёнинг қадимги ўзани ёки дарё суви вақти-вақти билан қуйилиб турган кўлнинг ўрни деб ҳисоблашади{2}. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, унеоген (нео...ва юнонча *genos*- туғилиш) системасининг юқори оқими-плиоцен (юнонча *pleion*-кўп сонли, янги) даврида шакллланган. 1833 йили инглиз геологи Ч.Лайель томонидан икки бўлим-миоцен (қуйи) ва плиоцен (юқори) га ажратилган.

Қадимда Ўрта Осиёнинг денгиз сувлари билан қопланган ҳудудларининг (жумладан, Қизилқум ва Мирзачўл ҳам) голоцен даврида чўкиши натижасида тўртламчи даврда (бундан 10-16 минг йиллар илгари) сизот сувлари пасайиб, тупроқнинг устки қатламлари вужудга келган ва шу қатламлардаги тузлар юзага чиқиб қолган. Голоценда қуруқлик ва денгизлар ҳозирги кўринишига эга бўлган{3}. Бу даврда ер юзининг табиий шароити бир неча бор ўзгарган ва тропик иқлимли жойларнинг қисқариши натижасида шимолда музликларни пайдо бўлган. Иқлим ўзгариши билан чўкинди тоғ жинсларининг ҳосил бўлиши тезлашиб, уларнинг қалинлашишига таъсир кўрсатган. Бу даврда вулқонлар ҳаракатининг кучайиб бориши тоғларнинг нураши, чўл ва дашт зоналарнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Бу даврда Қизилқум ва Мирзачўлда чўл шароити учун хос бўлган саксауул ва бошқа кўплаб ўсимликлардан иборат бўтазорлар пайдо бўлган. А.П.Федченконинг ёзишича: “Саксауул муҳим амалий аҳамиятга эга бўлиб, қирғизлар уни қуйдириб кўмир олиш учун Қизилқумга боришади... Қизилқум флорасининг бошқа ўсимликлари ҳам жуда оригинал бўлиб, улар атрофдаги чўлларнинг флорасидан кескин фарқ қилади...”. “Мен Қизилқумни кезган жойларимда кумда ўсган сассик қуврай ёки кавракларнинг Тошкентдан 40 чақирим масофада жойлашган Чордара атрофларида кўплигини кўрдим (улар Мирзачўлнинг Чиноз ва Жиззах орлиғидаги ҳудудларда ҳамда Зарафшон тоғларининг 5000 минг метр баландликда бўлган ҳудудларида ўсади.)”{4}.

Мирзачўл тупроқларининг шўрлик даражаси юқори ва сизот сувлари юзада бўлганлиги учун махсус мелиорация тадбирларини амалга ошириш натижасидагина деҳқончилик қилиш мумкин бўлган. Тоғлардан оқиб келган турли минераллар Мирзачўлнинг маълум ҳудудларида деҳқончилик билан шуғулланиш имконини кенгайтирган. Бироқ, сув танқис бўлган чўл ҳудудларида чорвадорлар сув манбаларини қидириб топишга мажбур бўлишган. Сув манбаларини топишгандан кейин эса улардан доимий фойдаланиш учун сувни тўплаш ва сақлаш учун сардобалар қурилган.

Сардобаларнинг географик жойлашуви, жойнинг табиати, рельефига кўра, бу ерларда тўпланган сувлар бир неча хил [қор-ёмғир сувлари, сойлар ва ариқларнинг сувлари, ер ости (коризлар)да йиғиладиган сувлар] га бўлинган. Тарихий маълумотларга кўра,

Мовароуннаҳр ҳудудларида 44 та сардоба бўлиб, Улардан 29 таси Қарши чўлида, 3 таси Мирзачўлда, 3 таси Тошкент билан Фарғона оралиғидаги қадимги савдо йўлида, 1 таси Малик чўлида қурилган {5}.

Археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, Мирзачўлда яшаган аҳоли чорвачилик билан бир қаторда қадимдан деҳқончилик ишлари билан ҳам шуғулланишган. Ўримбойўғиз ва Эски Туятортар каналларининг ҳозиргача сақланиб қолган қолдиқлари шундан далолат беради.

XIX-аср ўрталаридан эътиборан Мирзачўлнинг ер тузилиши ва табиий шароитини ўрганишган тадқиқотчилар қолдирган маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Нурота ва Туркистон тоғларининг тоғ олди ҳудудларида қазилган ариқлардан экин экиладиган ерларга сув чиқарилган. Баҳорда адирларда сон-саноксиз қўй-эчкилар, қорамоллар, от ва туялар боқилган. Бироқ, майсалар май ойидан бошлаб сариқ тусга кириб қурий бошлаши натижасида манзара бутунлай ўзгарган {6} Бу даврда Мирзачўл ҳудудларида яшаган турли уруғлар асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишган. Жумладан, Жиззах уезди ҳудудида 222683 киши яшаб, уларнинг 208412 нафари қишлоқ хўжалиги билан, 630 нафар эркак ва 3 нафар аёл чорвачилик билан шуғулланган

XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё хонликлари ўртасида бўлиб турган доимий зиддиятлар, шунингдек, қozoқ хонларининг босқинчилик ҳаракатларига қарши курашлар оқибатида аҳолининг иқтисодий-ижтимоий аҳволи оғирлашиб тинка-мадори қуриган бир вақтда Россия империясининг Туркистонга босқинчилик ҳаракатлари бошланди. 1847-йилда казакларнинг қozoқ ва қирғиз ерларига, 1864-йилдан бошлаб Қўқон хонлиги ҳудудларига босқинчилик урушлари бошланди. Чоризм амалдорларининг “бундай босиб олишлардан Россия нима фойда кўради”? деган саволларига босқинчилик кампанияларида фаол иштирок этганерал-лейтенант М.А. Терентьев қуйидагича жавоб берган: “Биринчи фойда Уралбўйи атрофлари таъминланади; иккинчи фойда—бизнинг савдомиз таъминланади...; учинчиси шундан иборатки, биз ҳозиргача эришган позицияларимиз лойиҳаларда қолиб кетмасдан, ҳақиқатдан ҳам Британия Ҳиндистонига хавф туғдиради” {10}

1865-йили Тошкент шаҳри босиб олингандан кейин босиб олинган ҳудудларни тартибга солиш учун Ҳарбий вазирлик томонидан қабул қилган дастлабки қарори “Туркистон областини бошқариш ҳақида вақтинча низом” бўлиб, у 1865-йил 6-августда император Александр II томонидан тасдиқланди. Низомнинг асосий мақсади “бошқаришнинг умумий асосларини белгилаш асосида эгалланган ҳудудларда тинчлик ва тартиб ўрнатиш”га қаратилган эди.

Туркистон генерал-губернаторлиги ёзма манбаларида таъкидланишича, Туркистон канцеляриясининг фаолияти Россия империяси қонунлари асосида белгиланган. “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги” низомга асосан, Туркистон ўлкасида Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин руслар маҳаллий миробларнинг ариқлар қазишдаги тажрибаларини ўрганишиб, ариқлар қазишда бир қатор ютуқларга эришишган бўлсада, бироқ маҳаллий аҳоли томонидан илгаридан деҳқончилик ишлари олиб борилмаган Мирзачўл каби тупроқ тузилиши яхши ўрганилмаган ҳудудларда етарли даражада самарадорликка эриша олмаганлар. Бундан ташқари, чоризм босқинидан кейин Мирзачўл бир қанча маъмурий бирликларга бўлиб ташланганлиги ҳам бу ерларда ишларни самарали ташкил этиш имконини бермади. Бу вақтда бутун Туркистонда товар – пул муносабатлари шаклланиб, судхурлик тарқала бошлади, ер билан савдо қилиш кучайиб, ерсиз деҳқонлар сони кўпайди, судхўрлик капитали камбағал деҳқонларни тобора кўпроқ ўз домига илинтира бошлади. Чор маъмурияти ва маҳаллий бойлар томонидан икки томонлама эксплуатация қилинаётган деҳқонлар тобора кўпроқ қарзга ботдилар ва пролетарлашган ерсиз деҳқонлар сафига қўшилиб ўзлари учун нотаниш бўлган ишлаб чиқариш жараёнига тортила бошладилар. Бу уларнинг норозилик ҳаракатлари кучайишига олиб келди.

Пахтанинг товар характериға эға бўлиши, пахтачилик ҳудудларини рус капиталистлари орқали жаҳон товар – пул муносабатлари билан боғлади. Чоризмнинг иқтисодий сиёсати реакцион ва худбинлик характериға эға бўлиб, Туркистонда ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланишини ҳамда ўлканинг жаҳон бозорига тортилишини истамас эди. Бироқ, Россия Туркистонда капиталистик муносабатлар жараёнини тўхтатиб қолишға ожизлик килди. Туркистонға капиталистик муносабатларнинг чуқурроқ кириб бориши маҳаллий аҳолининг ижтимоий ва маданий ҳаётида жиддий ўзгаришларни содир этди. Туркистоннинг хом ашё базасига айлантирилиши, ўлка иқтисодиётини майиб ва мажруҳ қилиб қўйди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон тарихи. 1-жилд, 2-китоб. – Тошкент, 1957. – 106-б.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2004. – 514-б.
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2002. – 52-б.
4. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М.: Географгиз, 1950. – 181-с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXXXIII: Самаркандская область. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 126–127.

6. Марков Е. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. Т. 1. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 435–436.

7. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – СПб., 1875. – 272-с.